

TARKIBIDA TIMOL BO'LGAN EFIR MOYI SAQLOVCHI YALPIZDOSHLAR OILA VAKILLARI

Sayramov Fayzullo Baratjon o'g'li

FarDU talabasi

Annotatsiya: *Insoniyat qadimdan kasalliklarni davolash vaularning oldini olishda tabiatning in'omi – o'simlik dunyosidan foydalanib kelgan. Masalan, qadimdan Hindiston o'zining ajoyib dorivor "sehrGAR" o'simliklari bilan mashhur. Bundan to'rt ming yil avval hindistonliklar v turli kasalliklarga davo bo'ladigan yuzdan ortiq o'simliklarni bilganlar. Qadim zamonning mashhur tabiblari Gippokrat, Dioskorid, Galen va boshqalar dorivor o'simliklardan keng foydalanganlar.*

Kalit so'zlar: *timol, tog'jambil, efir moyi, bronxit, ko'kyo'tal.*

Timol rangsiz, o'ziga xos xushbo'y hidli, yirik va tiniq kristall bo'lib, spirtda va efirda yaxshi, suvda yomon eriydi. Ishqor eritmalari bilan suvda yaxshi eriydigan fenolat tipidagi birikma— timolat hosil qiladi.

Ishlatilishi. Timol tibbiyotda og'iz shilliq qavatini dezinfeksiya qilish va tish og'rig'ini qoldirish hamda terining zamburug'li kasalliklarini davolashda ishlatiladi. Bulardan tashqari, gijja haydash xususiyatiga ham ega. Asosan, ankilostoma va qilbosh gijjalarni haydashda jelatina kapsulasida qo'llaniladi. Timol preparati iste'mol qilingandan so'ng bemorga tuzli surgilar beriladi.

ODDIY TOG'JAMBIL YERUSTKI QISMI VA MOYI – HERBA ET OLEUM THYMI.
O'simlikning nomi. Oddiy tog'jambil - *Thymus vulgaris* L., yasnotkadoshlar - Lamiaceae (labguldoshlar-Labiatae) oilasiga kiradi.

Ko'p yillik, bo'yi 50 sm ga yetadigan yarimbuta. Poyasi tik o'suvchi, pastki qismi yog'ochlangan, shoxlari sertuk va to'rt qirrali. Bargi mayda bo'lib, qisqa bandi bilan poyada qaramaqarshi o'rnashgan. Barglari lansetsimon yoki elliðssimon, tekis qirrali; gullari ikki labli, mayda, binafsha-qizil rangda, ular shoxchalar uchidagi barg qo'ltig'idan o'sib chiqib, shingilsimon to'pgulni tashkil etadi. Mevasi - kosachabarg bilan birlashgan 4 ta yong'oqcha. Iyun-iyul oylarida gullaydi, mevasi avgust-sentabrda yetiladi.

Geografik tarqalishi. Vatani Ispaniya hamda Fransiyaning janubiy qismi. Tog'jambil Krasnodar o'lkasida, Qrimda va Moldova respublikalarida o'stiriladi.

Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot barg, gul hamda nihoyatida ingichka poya aralashmalaridan (ba'-zan faqat bargdan) iborat. Barg mayda, qisqa bandli, tekis qirrali, qirrasi ko'proq ichga qayrilgan bo'lib, naycha shaklini hosil qiladi (sudralib o'suvchi tog'jambildan farqi). Shuning uchun ham bargi chiziqsimon ko'rinishda bo'ladi. Tekislangan, barg lansetsimon yoki elliðssimon, uzunligi 5—10 mm, eni 2—3, ba'zan 5 mm. Bargning ustki tomoni to'q yashil yoki qo'ng'ir-yashil, pastki tomoni esa kulrang-yashil. Gullari mayda, yakka yoki bit nechtasi birga

joylashgan, gulkosachasi och yashil, ikki labli, besh tishli (yuqori labi uch tishli, pastkisi esa ikki tishli) bo'lib, oqimtir dag'al tuklar bilan qoplangan. Gultojisi ikki labli, och binafsha, qizil yoki oqimtir rangli; otaligi 4 ta, ikkitasi kalta, onalik tuguni to'rt xonali, yuqoriga joylashgan.

Mahsulotning o'ziga xos hidi (timol hidi) va o'tkir mazasi bor.

Kimyoviy tarkibi. Mahsulot tarkibida 0,8—1,2% efir moyi, triterpen timun (saponin) kislota, 0,2% timussaponin hamda ursol, oleanol, xlorogen va boshqa kislotalar, flavonoidlar bo'ladi. XI DF ga ko'ra mahsulotda efir moyi 1% dan kam bo'lmasligi kerak. Efir moyi ho'l yoki quritilgan mahsulotdan suv bug'i yordamida haydab olinadi. U tez uchuvchan, sarg'ish suyuqlik, o'ziga xos hidi (timol hidi) va o'tkir mazasi bor. Zichligi 0,901— 0,935, refraksiya soni 1,490—1,500. Efir moyi tarkibida 42% (25—60%) gacha fenollar (asosan, timol, qisman karvakrol), simol, pinen, borneol, linalool va boshqa birikmalar bo'ladi.

Ishlatilishi. Efir moyi tibbiyotda dezinfeksiyalovchi va antiseptik dori sifatida og'iz va tomoq shilliq pardalarini dezinfeksiyalashda ishlatiladi. Yerustki qismining suyuq ekstrakti balg'am ko'chiruvchi dori sifatida bronxit va ko'kyo'tal kasalliklarida ishlatiladigan pertussin tarkibiga kiradi. Efir moyidan timol ham olinadi.

Dorivor preparatlari. Efir moyi, timol (kapsulada), o'simlik yerustki qismidan tayyorlangan suyuq ekstrakti, pertussin. Efir moyi stomatologiyada ishlatiladigan og'riq qoldiruvchi Gartman suyuqligi tarkibida bo'ladi. O'simlik yerustki qismi balg'am ko'chiruvchi yig'ma-choylar tarkibiga kiradi.

SUDRALIB O'SUVCHI TOG'JAMBIL YERUSTKI QISMI - HERBA SERPYLLI. O'simlikning nomi. Sudralib o'suvchi tog'jambil — *Thymus serpyllum* L, yasnotkadoshlar — Lamiaceae (labguldoshlar -Labiatae) oilasiga kiradi.

Ko'p yillik, xushbo'y yarimbutacha. Poyasining pastki qismi yog'ochlangan bo'lib, undan juda ko'p tik o'suvchi yoki ko'tarilayotgan shoxchalar o'sib chiqadi. Shoxchalar uzunligi 2— 10, ba'zan 15 sm ga yetadi, ular to'rt qirrali bo'lib, hamma yeri tuk bilan qoplangan. Bargi oddiy, elliðssimon, cho'ziq ellipssimon yoki lansetsimon, tekis qirrali, poyada bandi bilan qarama-qarshi o'rnashgan. Gullari ikki labli, mayda, binafshaqizil rangli, ular shoxlarning yuqori qismidagi barglar qo'ltig'idan to'p-to'p bo'lib o'sib chiqib, boshcha shaklidagi gul to'plamini tashkil qiladi. Mevasi — kosachabarg bilan birlashgan 4 ta yong'oqcha.

Geografik tarqalishi. Moldova, Ukraina, Belarus, Boltiqbo'yi, Rossiyaning Yevropa qismidagi o'rmon, o'rmon-cho'l zonalar (qarag'ay o'rmonzorlari) ning qum-tuproqli yerlarida o'sadi. G'arbiy Sibir, Baykal ko'l atrofida, Kavkazda va boshqa yerlarda ham uchraydi. Uning mayda turlari keng tarqalgan. Sudralib o'suvchi tog'jambil va uning mayda turlari, asosan, Krasnodar va Stavropol o'lkalari, Voronej va Rostov viloyatlarida, Dog'iston va Qabarda-Balqar hamda Ukraina, Belarus va Armanistonda tayyorlanadi.

Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot barg va gul aralashmalaridan iborat. Bargi elliðssimon, cho'ziqelliðssimon yoki lansetsimon, tekis qirrali, qisqa

bandli bo'lib, pastki tomonidagi mayda chuqurchalarida efir moyli bezlar bor (ularni lupa bilan ko'rish mumkin). Bargning uzunligi 15 mm, eni esa 7 mm. Bargning asosiy qismi dag'al tuklar bilan qoplangan. Gullari mayda, kosachasining cheti qo'ng'ir-qizil rangli, tashqi tomoni tuklar bilan qoplangan, ikki labli, besh tishli, tishlari qirrasidan ko'p hujayrali kiđriksimon uzun tuklar o'sib chiqqan. Gultojisi pushti-binafsharangda, ikki labli, yuqori labi yapaloq, biroz o'yilgan, pastki labi esa 3 ta, bir-biri bilan baravar bo'lakli, otaligi 4 ta, onalik tuguni 4xonali, yuqoriga joylashgan. Mahsulotning o'ziga xos xushbo'y, yoqimli hidi va achchiqroq, o'tkir mazasi bor.

Kimyoviy tarkibi. Mahsulot tarkibida 0,5—1% efir moyi, oshlovchi va achchiq moddalar, yelim, flavonoidlar hamda ursol va oleanol kislotalar bo'ladi. Efir moyi tarkibida timol, karvakrol, simol, terpineol, borneol va boshqa birikmalar bor. Efir moyida fenollar miqdori 35% gacha, fenollarda timol miqdori esa 60% gacha bo'ladi.

Ishlatilishi. Sudralib o'suvchi tog'jambil preparatlari tibbiyotda bronxit va yuqori nafas yo'llari kasalliklarida balg'am ko'-chiruvchi vosita, radikulit va nevrit kasalliklarida og'riq qoldiruvchi dori sifatida ishlatiladi.

Dorivor preparatlari. Damlama, suyuq ekstrakti pertussin tarkibiga, shuningdek, mahsulot balg'am ko'chiruvchi yig'machoylar tarkibiga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YAHTI:

1. Parov.O`P, Shermatov.G`. O`simliklarni muxofaza qilish umumxalq ishi – Toshkent, 1991.
2. Pratov O', Yuldashev A., Bahromov A. O'zbekiston tabiati. O'simliklar. — Toshknt, 2011.
3. Sultonov.G. Tabiiy boyliklarni muxofaza qilish umumxalq ishi –Toshkent, 1972.
4. Sahobiddinov.S.S. O`simliklar sistematikasi II-tom –Toshkent, 1966.
5. Usmonxodjayev A., Basitxonova E., Pratov O', Djabbariv A. O'zbekistonda o'sadigan shifobaxsh o'simliklarning etimologik zamonaviy ensiklopediyasi. — Toshkent, 2018.
6. Vvedenskiy.A.I. O`zbekiston florasi V-tom –Toshkent, 1961.
7. Haydarov Q.H. Hojimatov Q.H O'zbekiston o'simliklari - Toshkent, 1976.
8. To`xtayev.A. Ekologiya va tabiatni muxofaza qilish –Toshkent, 2001